

ԱՎԱՆԻ ՏԱՃԱՐԻ 1219 Թ. ՎԻՄԱԳԻՐԸ
ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ԴԱՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐՈՒՄ

Ավետիք Ղազարյան

ՀՀ ԿԳՄՍՆ «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանություն» ՊՈԱԿ

Բանալի բառեր՝ *Ավանի տաճար, Հայ քաղկեդոնական հակաթոռ կաթողիկոսություն, վիմական արձանագրություն, Ջաքարյան իշխանապետություն, Իվանե Ջաքարյան, իշխան Ջաջուռ Խաղբակյան, Ավանի վանական միաբանություն, սեփականության միջնադարյան իրավունք:*

Երևանի Ավանի տաճարի վիմական արձանագրություններն արժեքավոր սկզբնաղբյուր են թե՛ հուշարձանի, թե՛ Հայաստանի միջնադարյան պատմության գիտական հետազոտման համար: Տաճարի 1219թ. արձանագրությունը, լինելով Ավանի՝ Ջաքարյան իշխանապետության ժամանակաշրջանի առաջին վավերագիրը, պարունակում է տեղեկատվական հարուստ պաշար ժամանակի տնտեսական, իրավական, դավանական, ինչպես նաև վարչատարածքային կառավարման և պատմական անձանց վերաբերյալ: Տվյալ հանգամանքը գիտական հենք է ծառայում վիմագրի բովանդակային բազմաձև շերտերի՝ տնտեսական և դավանական հարցերի համապատկերում բազմակողմանի և համադրական հետազոտման համար:

Նախաբան. Ավանի տաճարը՝ Երևանի նույնանուն վարչական շրջանի հյուսիսարևելյան հատվածում, հիմնադրվել է VI-VIIդդ. սահմանագծին՝ որպես քաղկեդոնական հակաթոռ կաթողիկոսության աթոռանիստ: Հուշարձանը՝ հիմնադրման և ընթացիկ պատմությամբ, ճարտարապետահատակագծային նորարար հորինվածքով, վիմական արձանագրություններով, սկսած XIXդ. վերջին տասնամյակից, եղել է հետազոտման առարկա: Հուշարձանի պատմական հարուստ ժառանգության կարևոր մի հատված՝ վիմական արձանագրությունները, անգնահատելի սկզբնաղբյուր են ինչպես տա-

ճարի, այնպես Հայաստանի միջնադարյան պատմության գիտական հետազոտման համար:

Տաճարի XIII-XIV դդ. թվագրվող հինգ արձանագրություններ պահպանվել են արևմտյան պատի ճակատային հատվածում: Հիմնականում նվիրատվական բնույթի այս վիմագրախումբը արժևորվում է ժամանակի տնտեսական, դավանական, ինչպես նաև վարչատարածքային կառավարման, պատմական անձանց և այլ հարցերի վերաբերյալ տեղեկատվական հարուստ պաշարով:

Տվյալ վիմագրախմբում, մի շարք հանգամանքներով պայմանավորված, գիտական առանձնակի կարևորություն է ներկայացնում 1219 թ. արձանագրությունը: Այն Ավանի տաճարի՝ Ջաքարյան իշխանապետության ժամանակաշրջանին վերաբերող առաջին արձանագրությունն է, որով քաղաքական նոր պայմաններում վավերագրվում են տաճարին առնչվող մի շարք տնտեսական իրողություններ: Բովանդակության որոշ բաղադրիչներ կարևորվում են Ավանի տաճարի կարգավիճակի որոշման և հոգևոր սպասավորների դավանական պատկանելությանը վերաբերող հարցերի քննության համատեքստում: Այն հանդես է գալիս ժամանակագրորեն հաջորդող, ինչպես և նախորդող մի շարք արձանագրությունների հետ կապակցված, ինչը գիտական հենք է ծառայում վիմագրի բովանդակային բազմաձև շերտերի բազմակողմանի և համադրական հետազոտման համար:

Անադարտ պահպանված ութտողյա արձանագրությունը՝ «Ի ԹՈՒԻՍ ՀԱ[ՈՑ]: Ո:Կ:Ը:(668+551=1219) ԵՍ ԻՎ[ԱՆ]Է ԱԹԱԲԱԿ Հ/ԱՈՑ ԵԻ ՎՐԱՑ ԷՏՈՒ ԶԿՈՒԶԱ ԱԻԱՆԱ [ՈՐ] Ի/ ՀՆՈՑ ՍՈՑԱ ԷՐ ԵԻ ԿՐԿԻՆ ԳՆԵՑԻՆ Ի ԶԱԶՈՌ ԲԱԶ/ՈՒՄ ԳԱՆՁԻԻ ՀԱՅՐԷՆԻՔ: ԱՐԴ [ՈՐ]Ք ՅԻՄՈՑ ԿԱՍ ՅԱԻ/ՏԱՐԱՑ ԼԻՆԻՆ ՏԷՐ ԵՐԿՐԻՍ ՀՈՂ ԵԻ ԶՈՒՐ ԱԻԵԼՑԱՆԵԼ ՊԱՐՏ Է Ա/ԻԱ[ՆԱ] ՎԱՍՆ ՄԻԱՄՏՈՒԹԵ[ԱՆ] ՍՈՑԱ: ԵԻ ՈՎ ԽԼԷ ԱԿԱԻՍ ՄԻ ԿԱՍ Ի ԲԱ/ՀԱՎԱՐԷ ՇԱՐԵՏ ԱՌՈՒ :Յ:ԺԸ:(318) ՄԲ: ՀԱՐՅՆ ՆԶՈՎԵՍՅԻ ԸՆԴ ՅՈՒԴ/ԱԻ ԴԱՏԱՊԱՐՏԻ [ԱՄԷՆ]»¹, փորագրված է Ավանի տաճարի արևմտյան պատի հարավային կիսահատվածում՝ շքամուտքի ճակտոնի և պատուհանի պսակի միջև:

Արձանագրության լեզուն գրաբարահեն է, բարբառախառն, շարահյուսական բարդ կառուցվածքով: Արձանագրված է Իվանե Ա. Ջաքարյանի անունից, որ 1212 թվականից Հայաստանի ինքնակալ կառավարիչն էր, իսկ 1213 թվականից՝ նաև Վրաստանի աթաբեկը, այն է՝ գահապահը:

1219 թ. ԱՐԶԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

Քննվող արձանագրության տնտեսական բնույթագրի բացահայտման տեսանկյունից առանցքային նշանակություն ունի «ԿՈՒԶԱ» բառամիավորը: Արձանագրությունը, ըստ էության, կազմվում է՝ վավերացնելու նրանով պայմանավորված տնտեսական իրողությունները: «Բազում գանձի» գնման արդյունքում սեփականության «հայրենիք» իրավատեսակով ձևակերպման հանգամանքը, ինչպես նաև դրանից բխող իրավունքները, որոնք տարածվում են արձանագրության 5-7-րդ տողերում վկայված հերկելի և

¹ Արձանագրության հրատարակված վերծանությունները տե՛ս **ՏԷՐ-Մկրտչեան Մխիթար վրդ. -1904**, էջ 48: **ՎՏ -1913**, էջ 62; **Ղաֆադարյան Կ. -1975**, էջեր 192-193:

«բահավար» հողատարածքների վրա, թույլ են տալիս միանշանակ հաստատել «ԿՌԻԶԱ»-ի՝ հողակալվածք լինելու իրողությունը:

«Կուզա»-ն՝ որպես հողակալվածք, առաջինը մեկնաբանում է Հր. Աճառյանը «Ջաջուռ» բառահողվածում՝ անվանելով այն «մի հող». «Ջաջուռ, որից Իւանէ (+1231) Աթաբէգը գնել է մի հող և նվիրել Աւան գյուղին»²: Նման եզրակացության համար, հավանաբար, տեղիք է տվել «էտու» բայի հիմնական և հաճախ կիռառելի *նվիրել, պարգևել* նշանակությունը: Սակայն, ինչպես նկատում է Կ. Ղաֆաղարյանը, այն ոչ թե նվիրվում, այլ գնվում է և, «էտու»-ն, ինչպես կարծում է նա, մատնանշում է այդ հարցում Իվանե Ջաբարյանի ցուցաբերած օգնությունը գնող կողմին:³

«ԿՌԻԶԱ»-ի՝ որպես հողակալվածքի հստակեցմամբ, առաջադրվում են մի շարք հիմնահարցեր, որոնց քննությանն օժանդակում է արձանագրության մեջ առկա տեղեկատվական պաշարը:

Ըստ արձանագրության՝ հիմքեր են առաջանում քննելու հողակալվածքի առարկայական կազմը և տարբերակելու դրա երկու իրավական կարգավիճակ՝ վաճառքի պահին և առքից հետո: Իր հերթին, հողօգտագործման իրավական կարգավիճակով պայմանավորված, հնարավորություն է ընձեռվում քննության առարկա դիտարկելու հողակալվածքը սեփականության իրավունքով տիրապետող յուրաքանչյուր կողմի ինքնության հարցը:

Հողակալվածքի առարկայական կազմը որոշելու համար կարևորվում է արձանագրության 6-7 տողերում առկա տեղեկատվությունը: Իվանե Ջաբարյանի խոսքի՝ սեփականության իրավահարկային վիճակին առնչվող հատվածում այդ մասին վկայում են «ակաւս» և «բահավար» բառամիավորները:

Նշված բառակազմից «բահավար» միավորը Կ. Ղաֆաղարյանը մեկնաբանում է որպես «շարետ»-ի վճարից ազատված «բահով վարող» անձ:⁴ Ս. Ավագյանը համակողմանի բառաքննության արդյունքում եզրակացնում է, որ այն մատնանշում է բահով մշակվող հողատեսակ:⁵ Ոճախմաստային համաձայնությամբ թելադրված, որ է՝ մշակման եղանակը, հիմնավորվում է Ս. Ավագյանի մեկնաբանությունը:

Այսպիսով՝ կարելի է եզրահանգել, որ արձանագրության մեջ «ակաւս» և «բահավար» եզրույթները ներկայացնում են «Կուզա» հողակալվածքի առարկայական համահավաք կազմը՝ բաղկացած հերկելի և բահով մշակվող հողերից:

Հողակալվածքի առարկայական կազմի ևս մեկ կարևոր հատկանիշի մասին է խոսում նաև անվան առկայությունը: «Կուզա»-ն՝ որպես տեղանուն, վկայում է «հայրենիք» իրավակարգով գնված հողատարածքի միակտոր և ամբողջական լինելու մասին, որի տարածական, թերևս, ծավալուն ընդգրկումը բնութագրվում է «բագում գանձի» գնված լինելու իրողությամբ:

Հողակալվածքի իրավավիճակը վաճառքի պահին և սեփականատերը

² Աճառյան Հ. -1948, հ. Գ, էջ 295:

³ Տե՛ս Ղաֆաղարյան Կ. -1975, էջ 193:

⁴ Տե՛ս Ղաֆաղարյան Կ. -1975, էջ 193:

⁵ Տե՛ս Ավագյան Ս. -1978, էջեր 39-40:

Արձանագրության մեջ «գնեցին ի Ջաջոռ» հաստատված վկայվում է վաճառված հողակալվածքի սեփականատիրոջ անունը: Հր. Աճառյանը հետազոտողներից միակն է, որ անձնորոշում է տվյալ հատուկ անունը, թեև սահմանափակվում է բնագրի ընձեռած տեղեկատվությամբ՝ Ջաջուռին ներկայացնելով մեկը, ով վաճառել է իր հողը:

Այդուհանդերձ, արձանագրության մի շարք դրվագներ, հանդիսանալով տվյալ ժամանակաշրջանի՝ Ջաքարյան իշխանապետության կառավարման համակարգով և վարչատնտեսական հարաբերություններով պայմանավորված դրսևորումներ, հնարավորություն են ընձեռում քննելու թե՛ վաճառվող հողակալվածքի իրավալիճակի և թե՛ սեփականատիրոջ անձնորոշման հարցերը:

Ջաջուռի սեփականության իրավատեսակը

Ջաքարյան իշխանապետության ժամանակաշրջանում վասալ իշխանների համար գործում էին հողատիրության երկու իրավատեսակ՝ սեփականատիրական և պայմանական, որոնք առավելապես հայտնի են «հայրենիք» և «պարզականք» ձևակերպումներով:

Հայաստանի ազատագրված նահանգների զգալի մասը սեփականության իրավունքով պատկանում էր իշխանապետերին՝ Ջաքարյան իշխանական տան անդամներին, իսկ մնացած հաստիքը նրանց կողմից հատուկ ծառայության դիմաց տրվել էր ի տիրապետություն նոր ստեղծված կամ հին իշխանական տներին՝ որպես «հայրենիք» կամ «պարզականք»: Ընդ որում, հողային սեփականության այս երկու տեսակներից պայմանական իրավունքով տրված «պարզականք» տիրույթներն առանց իշխանապետի համաձայնության ավատառու իշխանների կողմից ենթակա չէին օտարման, նվիրման կամ վաճառքի:⁶

Արձանագրության 1-4-րդ տողերը, ինչպես ցույց է տալիս քննությունը, պարունակում են տեղեկություն, որով հնարավոր է դառնում ճշտել վաճառվող հողակալվածքի իրավալիճակը:

Տեղեկության մեջ առանցքային է Իվանե Ջաքարյանի «էտու Ջկուզա» արտահայտությունը, ինչը մատնանշում է Իվանե Ջաքարյանի իրավական միջամտությունը՝ հողակալվածքի առքուվաճառքի իրականացման պահանջներով պայմանավորված, և դիտարկելի է իշխանապետ-ավատառու իրավահարաբերությունների տիրույթում: Իվանե Ջաքարյանի «էտու»-ն հասցեագրվում է ոչ թե գնող կողմին, այլ վերաբերում է ավատառու Ջաջուռին, որով նրան արտոնվում է իրականացնել «պարզականք» կարգավիճակ ունեցող հողակալվածքի վաճառքը: Իշխանապետի կողմից տրվում է ոչ թե «Կուզա»-ն, այլ այն վաճառելու արտոնություն:

Ջաջուռի ինքնությունը

Արձանագրության մի շարք դրվագներ հիմք են ծառայում եզրակացնելու Ջաջուռի՝ իշխանական որոշակի ընտանիքի պատկանելության վերաբերյալ:

Հայաստանի ազատագրումից հետո Ջաքարյանները հատուկ ծառայության դիմաց, որը հիմնականում հաղթական մասնակցությունն էր ռազմական գործողություններում, որպես պարզև հողատարածքներ են շնորհում հին կամ իրենց կողմից նոր

⁶ Տե՛ս Բաբայան Լ. -1964, էջեր 393-394:

հաստատված իշխանական տներին: Ջաջուռի կողմից ստացված այդպիսի պարզևի մասին է խոսում «պարզևականք» իրավատեսակով «Կուզա» հողակալվածքի տնօրինումը, որի վաճառքն իրականացվում է իշխանապետի արտոնությամբ:

Արձանագրության մեջ Իվանե Ջաքարյանի արտահայտությունը՝ «ԱՐԴ [ՈՐ]Ք ՅԻՄՈՑ ԿԱՄ ՅԱԻ/ՏԱՐԱՅ ԼԻՆԻՆ ՏԷՐ ԵՐԿՐԻՄ ՀՈՂ ԵՒ ՋՈՒՐ ԱԻԵԼՑԱՆԵԼ ՊԱՐՏ Է Ա/ԻԱԼՆԱԿՎ ՎԱՍՆ ՄԻԱՄՏՈՒԹԵԼԱՆՆ] ՍՈՅԱ...», ի թիվս արժեքավոր այլ տեղեկությունների, նաև պարունակում է հաղորդում Ջաջուռի իշխանական ծագման և ընդհանուր կալվածքի վերաբերյալ: «ՅԻՄՈՑ ԿԱՄ ՅԱԻ/ՏԱՐԱՅ» հատվածով նախ վկայվում է որոշակի իշխանապետի՝ իշխան Ջաջուռի ենթակայության վերաբերյալ: Շարունակությունը՝ «ԼԻՆԻՆ ՏԷՐ ԵՐԿՐԻՄ», թույլ է տալիս ենթադրել, որ «Կուզա»-ն ընդամենը մի հատվածն է Ջաջուռի՝ Ավանում գտնվող հողային տիրույթների: Այդու՝ Իվանե Ջաքարյանի «էտու զԿուզա Աւանա» արտահայտության մեջ «Աւանա»-ի հոլովածնը հնարավոր է դառնում մեկնաբանել ոչ թե տրականով, այլ սեռականով, որով մատնանշվում է «Կուզա» հողակալվածքի՝ հատկապես ո՛ր հողատիրության բաղկացուցիչ լինելը, այդպիսով նաև դրա՝ ում պատկանելությունը:

Պատմական հայտնի տվյալների համաձայն՝ Ջաքարե ամիրսպասալարի գերիշխանությանն էին ենթարկվում Վաչուտյանների, Պահլավունիների, Հոնենց և այլ իշխանական տներ, իսկ Իվանե աթաբեկի ենթակայության տակ էին Օրբեյանները, Խաղբակյանները, Դոփյանները, Շահուռնեցիները, Մահևանյանները և ուրիշներ:⁷

XII-XIII դդ. վիմական արձանագրություններում վկայված «Ջաջուռ» անձնանունը պատկանում է վերոնշյալ իշխանական տներից բացառապես Խաղբակյաններին: Տվյալ իշխանական տան Ջաջուռ անվամբ հիշատակվող երկու ներկայացուցիչներից ժամանակագրական անհամապատասխանությամբ բացառում ենք Ջաջուռ Ա-ին (+1173 թ.): Քննության արդյունքում հիմքեր են ի հայտ գալիս ենթադրելու, որ Խաղբակյան իշխանական տան մեկ այլ անդամ՝ Ջաջուռ Բ-ը (+1224 թ.) և Ավանի տաճարի 1219 թ. արձանագրության մեջ վկայված Ջաջուռը միևնույն անձն են:

Խաղբակյանները Կիրակոս Գանձակեցու հաղորդմամբ՝ «գաւառաւ խաչէնացիք էին, յերևելի ազգէ, հաւատով քրիստոնէայք ուղղափառք (իմա՝ հայադավան-Ա.Ղ.) և ազգաւ հայ»:⁸ Մինչև Ջաքարյան իշխանապետության հաստատումը Խաչենում Խաղբակյան իշխանական տան ունեցած կալվածքների վերաբերյալ հայտնի է միայն, որ նրանց հոգևոր կենտրոնը և տոհմական գերեզմանատունը Հավապտուկում էին՝ Խոխանաբերդի դիմաց, Խաչենագետի վրա, իսկ բնակավայրը՝ Գեռաքարում:

XIII դարասկզբին Խաղբակյան իշխանական տունը վերելք է ապրում շնորհիվ Վասակի, որն առանցքային դերակատարներից է Ջաքարյանների գլխավորած ազատագրական պայքարում: Նա իր եղբոր՝ Ջաջուռի հետ նշանակալի մասնակցություն է ունենում Վայոց Ձորի, Բջնիի և Դվինի գրավման գործում, որի արդյունքում որպես

⁷ Մանրամասն տե՛ս **Մանանդյան Հ. -1952**, էջեր 147-160:

⁸ Նույն տեղում, էջ 206:

պարզև ստանում է ընդարձակ կալվածքներ Վայոց ձորում, Շահապունիքում, Վարաժ-նունիքում և Կոտայքում:⁹

Խաղբակյան իշխանական տան՝ Կոտայք գավառում ունեցած կալվածքների մասնավոր հավաստումն է, կարծում ենք, 1219 թ. արձանագրության մեջ հիշատակված այն «երկիր»-ը, որի մի հատվածը՝ «Կուզա»-ն վաճառում է Ջաջուռ Խաղբակյանը:

Այն հանգամանքը, որ 1219 թ. արձանագրության մեջ վկայված Ջաջուռը և Ջաջուռ Խաղբակյանը նույն անձն են, և նա գերդաստանի կալվածքների սահմաններում ունեցել է իրեն պատկանող ընդարձակ հողակալվածք, փաստում է Ջաջուռ Խաղբակյանի որդու՝ Գրիգորի թողած արձանագրությունը հայրենի Խաչենում:

Խաչեն գետի ձախ ափին, Վաճառ գյուղատեղիում գտնվող Ս. Ստեփանոս եկեղեցու հարավային մուտքի արևելյան եզրին Գրիգորի կողմից արձանագրված է. «ՀՐԱՄԱՆԱԻ ԱԾԱՍԷՐ ԻՇԽԱՆԻՆ/ ՀԱՍԱՆԱ, ՏՇ ԽԱՉԻՆՈ, ԵՍ ԳՐԻԳՈՐ ՈՐ/ԴԻ ՔԱՋ ՋԱԻՐԱԿԱՆԻՆ ՋԱՋՈՒՌԱ/ ԵՏՈՒ ՋԱԻԱՆԱԽՈՌԻՆ ԵՐԿԻՐՆ Ի ԱՄ/ ՆԱՀԱՏԱԿՍ, ՏՐԱ ԵՎ ՄԻԱԲԱՆՔՍ/ ՏՈՒՐԻ ՋՄԲ. ԳՐԻԳՈՐԻ ՏԱԻՆՆ/ :Բ: ՊԱՏԱՐԱԳ»:¹⁰

Արձանագրության մեջ, կարծում ենք, տրոհման ենթակա է նաև «ՋԱԻԱՆԱԽՈՌԻՆ» բառամիավորը: «ՋԱԻԱՆԱ ԽՈՌԻՆ ԵՐԿԻՐՆ» բառակապակցությունը հնարավոր է դառնում մեկնաբանել «ԽՈՌԻՆ» (=խորին), այն է՝ խորունկ, հեռվում գտնվող «Աւանա» «երկիր» հողատիրույթը, որը Գրիգորը նվիրաբերում է Ս. Ստեփանոս եկեղեցուն: Սույն արձանագրությունը հիմք է ծառայում եզրակացնելու, որ Գրիգորի «ՋԱԻԱՆԱ ԽՈՌԻՆ ԵՐԿԻՐՆ» և Ավանի տաճարի արձանագրության «երկիր»-ը, որի մասն է «ԿՈՒԶԱ»-ն, նույնական են և, հետևաբար, նույն անձն են Գրիգորի «քաջ զարական» հայր և 1219 թ. արձանագրության «Ջաջուռ»-ները, որ Ջաջուռ Բ. Խաղբակյանն է:

Այդպիսով՝ քննության արդյունքները թույլ են տալիս եզրակացնել, որ «Կուզա» հողակալվածքը, լինելով առավել ընդարձակ հողատիրույթի՝ «Ավանի հեռավոր երկրի» մի մաս, հողատիրության «պարզևականք» իրավատեսակով պատկանել է Ջաջուռ Բ. Խաղբակյան իշխանին:

**ԳԼՎԱԾ ՀՈՂԱԿԱԼՎԱԾՔԻ ԻՐԱՎԱՎԻՃԱԿԸ, ՄԵՓԱԿԱՆԱՏԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱ
ԴԱՎԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏԿԱՆԵԼՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ**

Գնված հողակալվածքի իրավավիճակը

Արձանագրության մեջ վավերացվում է գնված «Կուզա» հողակալվածքի սեփականության «հայրենիք» իրավատեսակը՝ «...գնեցին բազում գանձի հայրենիք»: Այսօրինակ սեփականության գլխավոր առանձնահատկություններն են տիրապետման հաջորդականության անխախտելիությունը, կալվածքի անձեռնմխելիությունը և տեղական մասշտաբով՝ ապահարկությունը:¹¹ Իրավական տվյալ երեք բաղադրիչները վկայված են քննվող արձանագրության մեջ:

Առքն իրականացնող կողմի՝ սեփականության տիրապետման հաջորդականության իրավունքի, առավել ճշգրիտ՝ այդ իրավունքի վերականգնման մասին վկայում է

⁹ Տե՛ս **Գարեգին կաթողիկոս Յովսեփեան -1969**, էջեր 17,18: Տե՛ս նաև **Մանանդյան Հ. -1952**, էջ 154:

¹⁰ **ԴՀՎ -1982**, էջ 79:

¹¹ Տե՛ս **Բաբայան Լ. -1964**, էջեր 390-391:

«...ՈՐ Ի ՀՆՈՑ ՄՈՑԱ ԷՐ...» արտահայտությունը: Այսու կարող ենք եզրակացնել, որ Իվանե Չաքարյանի կողմից ավատառուին տրված վաճառքի արտոնությունը պայմանավորվում է առքն իրականացնող կողմի՝ հողակալվածքի նկատմամբ տիրապետման հաջողականության և սեփականության անվիճարկելիության իրավունքով:

«Կուզա» հողակալվածքի անձեռնմխելիության և ապահարկության իրավական ցուցանիշները, ինչպես կարծում ենք, ի հայտ են գալիս միասնաբար՝ մեկ արտահայտության մեջ՝ «...ԵՒ ՈՎ ԽԼԷ ԱԿԱԻՍ ՄԻ ԿԱՍ Ի ԲԱ/ՀԱՎԱՐԷ ՇԱՐԵՏ ԱՌՈՒ :Յ:ԺԸ:(318) ՄԲ: ՀԱՐՅՆ ՆՁՈՎԵՍՅԻ ԸՆԴ ՅՈՒԴ/ԱԻ ԴԱՏԱՊԱՐՏԻ [ԱՄԷՆ]:»:

Ս. Ավագյանի գնահատմամբ՝ սույն հատվածը վերաբերում է աթաբեկ Իվանեի կողմից ոչ թե մշակովի բուրբ հողամասերի, այլ միայն «բահավար» հողերի՝ շարիատ հողային հարկից ազատելուն:¹²

Արձանագրության քերականական և ոճաբանական քննությունը թույլ է տալիս կարծել, որ խոսքը վերաբերում է ոչ թե հարկից ազատմանը, այլ արդեն հարկից ազատված կարգավիճակում՝ անգամ «շարետ» գանձելու արգելքին:

Սեփականության «հայրենիք» կարգավիճակով գնված «Կուզա» հողակալվածքն արդեն իսկ ազատվում էր տեղական հարկերից, իսկ տվյալ արտահայտության նախադաս հատվածը՝ «ԱՐԴ [ՈՐ]Ք ՅԻՄՈՑ ԿԱՍ ՅԱԻ/SԱՐԱՅ ԼԻՆԻՆ ՏԷՐ ԵՐԿՐԻՍ...», հարկահանման արգելքով, վերաբերում է տեղի ավատառու իշխանությանը:

Նկատի ունենալով նախադաս «...ՈՎ ԽԼԷ ԱԿԱԻՍ ՄԻ...» բառակապակցության մեկնաբանությունը՝ «Ով նվազագույն չափով իսկ հող խլի...»¹³, նշված հատվածը հանդես է գալիս ոչ թե ինքնուրույն, մասնակի իմաստով, այլ նախադասության ընդհանուր իմաստը բացահայտող երկու բաղադրիչներից մեկը և որպես շարունակություն արտահայտում է «...կամ շարետ կվերցնի հողից» իմաստը: Այդպիսով, ինչպես կարծում ենք, Իվանե Չաքարյանի՝ որպես նզովք ձևակերպված արգելքով հաստատվում է ամբողջական հողակալվածքի անձեռնմխելիության և տեղական ապահարկության իրավունքը, որը վերապահվում է նոր սեփականատիրոջը:

Գնորդ սեփականատերը և նրա դավանական պատկանելության հարցը

«Կուզա» հողակալվածքի գնորդ սեփականատիրոջը, ոչ որպես քննության առանձին առարկա, անդրադառնում է Կ. Ղաֆաղարյանը՝ դիտարկելով խնդիրը դավանական պատկանելության հարցի համատեքստում: Վերլուծելով արձանագրության մեջ վկայված «միամտություն» բառամիավորը՝ հեղինակը նոր սեփականատեր է նշում ավանցիներին, որով, ըստ էության, գնված հողակալվածքը որակում է համայնական:¹⁴ Նույնօրինակ կարգավիճակով հողակալվածքի նոր սեփականատիրոջը ներկայացնում է նաև Հր. Աճառյանը՝ վերոնշյալ բառահոդվածում օգտագործելով «Ավան գյուղ» ձևակերպումը:¹⁵

¹² Տե՛ս Ավագյան Ս. -1978, էջ 40:

¹³ Ղաֆաղարյան Կ. -1975, էջ 193:

¹⁴ Նույնը:

¹⁵ Տե՛ս Աճառյան Հ. -1948, էջ 295:

Հարկ է փաստել, որ արձանագրության մեջ առկա չէ որևէ վկայություն ավանցիների կամ Ավան գյուղի վերաբերյալ:¹⁶

«Կուզա» հողակալվածքը համայնական գնահատելու պատճառ, ինչպես կարելի է ենթադրել, հանդիսացել են արձանագրության մեջ երկու անգամ վկայված «Աւան» եզրույթները:

Արձանագրության «Աւան» եզրույթները եթե մեկնաբանվում են ոչ թե սեռական, այլ տրական հոլովաձևով, ապա կարող են, թեև ոչ ուղղակի և միանշանակ, այդուհանդերձ, ենթադրելու պատճառ դառնալ, որ կիրառվել են «գյուղ» իմաստով և մեկնաբանվել անգամ «ավանցիներ» նշանակությամբ: Այդ դեպքում, սակայն, առաջանում են անհաղթահարելի խնդիրներ՝ արձանագրության համապարփակ, իմաստային ներդաշնակ մեկնաբանության համար, որով խախտվում է բովանդակային ամբողջականությունը:

Իվանե Զաքարյանի «Էտու զԿուզա Աւանա» արտահայտության մեջ առաջին հայացքից տրամաբանական և պահանջված է թվում «Աւան»-ի տրական հոլովաձևը, առանց որի նախադասության մեջ բացակայում է հասցեատերը՝ որին տրվում է «Կուզա»-ն: Այդ դեպքում, սակայն, «Էտու» բայը դառնում է կիրառելի միայն «նվիրել» իմաստով, ինչը հստակ արտահայտվել է Հր. Աճառյանի բառահոդվածում: Արդյունքում՝ առաջանում են անհամատեղելի երկու իրողություններ: Ստացվում է՝ Ավան գյուղը կամ ավանցիները «բազում գանձին» վճարում են՝ «Կուզա»-ն նվեր ստանալու համար: Հակասությանն անդրադառնում է Կ. Ղաֆադարյանը՝ «Էտու»-ն մեկնաբանելով «վերադարձնել տվի»¹⁷ իմաստով՝ իշխանապետի՝ ավատառուին վաճառքն արտոնելու իրավական միջամտությունը ներկայացնելով որպես «ավանցիներ»-ի խնդրանքին ընդառաջ միջնորդություն, որով, սակայն, ստացվում է իշխանապետը ոչ թե արտոնում, այլ պարտադրում է ավատառու իշխանին՝ վաճառելու հողակալվածքը: Այս դեպքում անգամ իշխանապետի գործառույթը մնում է վաճառքի իրավական ընթացակարգի շրջանակներում, և նա տալիս է ոչ թե գնելու իրավունք ավանցիներին, այլ վաճառելու պարտականություն՝ ավատառուին:

Խնդիրը, ինչպես դիտարկեցինք վերևում, առնչվում է իշխանապետի կողմից ավատառուին տրված վաճառքի իրավունքին, և «զԿուզա Ավանա» կապակցությունը՝ «Ավանի Կուզա»-ն մեկնաբանությամբ մատնանշում է այն հողատիրությունը՝ «Ավան» անվանվող, որի մասն է կազմում «Կուզա»-ն:

«...ՀՈՂ ԵՒ ԶՈՒՐ ԱԻԵԼՑԱՆԵԼ ՊԱՐՏ Է Ա/ԻԱ/ՆԱՄՎԱՄՆ ՄԻԱՍՏՈՒԹԵԼԱՆՍ ՍՈՑԱ» կապակցության «Աւան»-ի արտահայտած իմաստը, ինչպես կարծում ենք, հարկ է դիտարկել ըստ քերականական և շարահուսական հատկանիշների՝ արձանագրության բովանդակության համատեքստում: Տվյալ հատվածն իշխանապետի կողմից ուղղված է ավատառու այն իշխաններին, որ տեր են կամ դեռ տիրապետելու են «երկրին»,

¹⁶ Հայկական միջնադարյան աղբյուրներում համայնական հողատիրությունը բնորոշելու համար օգտագործվում է «Ժողովուրդ» ձևակերպումը: Որոշ դեպքերում գյուղական համայնքի մասին հնարավոր է դառնում եզրակացնել պաշտոնեության (ձեռնավորներ, տանուտերեր) հիշատակումներից (տե՛ս Խաչիկյան Լ. -1958, էջեր 110-111):

¹⁷ Ղաֆադարյան Կ. -1975, էջ 193:

այսինքն՝ այն կալվածքին, որը, ինչպես արդեն դիտարկեցինք, հավանական է՝ Ավանը ներառող ընդարձակ մի տիրույթ է: Այդու՝ տվյալ հատվածը հանդես է գալիս արձանագրության սկզբնամասում վկայված «Աւանա»-ի իմաստային նշանակությանը փոխշարժակալված: Այս դեպքում ևս, կարծում ենք, «Աւանա» բառաձևը ոչ թե տրական, այլ սեռական հոլովաձևով է կիրառված: Հետևաբար՝ հատվածը, բարդ շարահյուսական կառուցվածքով հանդերձ, արտահայտում է ոչ թե «Ավանին հող և ջուր ավելացնելու», այլ «Ավանի հողից և ջրից ավելացնելու» իմաստ:

Գնված հողակալվածքի սեփականատիրոջ ո՛վ լինելու հարցին, կարծում ենք, պատասխանում է արձանագրության մեկ այլ հատված:

«Կուգա» հողակալվածքի նոր սեփականատիրոջ մասին արձանագրության մեջ վկայվում է երեք անգամ: Մի դեպքում կիրառվում է «սոցա»՝ «սոքա» ցուցական դերանվան սեռական հոլովաձևը («...որ ի հնոց սոցա էր...»), հաջորդիվ՝ «գնեցին»՝ «գնել» բայի անցյալ կատարյալ ժամանակաձևի հոգնակի, երրորդ դեմքը («...գնեցին բազում գանձիւ հայրենիք»), և, ի վերջո, ինչպես կարծում ենք՝ «վասն միամտութե[ան] սոցա» բառակապակցությունը:

«Վասն միամտութե[ան] սոցա». դավանական «համամտութո՞ւն», թե ո՛վ է սեփականատերը

«Միամտութիւն» եզրույթը վկայված է միայն Ավանի տաճարի երեք՝ 1219, 1285 և 1287թթ. վիմական արձանագրություններում: Դատելով տվյալ բառամիավորով կազմված կապակցության տարածմանակյա, սակայն ձևաբանական և իմաստային նույնօրինակ կիրառությունից՝ 1219 թ. արձանագրության սույն հատվածը կրկնօրինակվում է ժամանակագրորեն հաջորդող երկու վիմագրերում, սակայն, որոշակի առանձնահատկությամբ: 1285 և 1287 թթ. արձանագրություններն իմաստային լրացուցիչ և, ինչպես կարծում ենք, առանցքային հատկություն են հաղորդում քննվող հատվածին:

Կ. Ղաֆաղարյանը «միամտություն» եզրույթի առնչությամբ ենթադրում է, որ այն, վերաբերելով Իվանե աթաբեկին և «Կուգա» հողակալվածքի գնորդ «ավանցիներ»-ին, ցույց է տալիս նրանց միջև «համամտություն» -ը, որը «քաղկեդոնական դավանանքն է՝ հունադավանությունը»: ¹⁸ Նույն կերպ նրա կողմից մեկնաբանվում են նաև սույն եզրույթի կիրառությունները 1285 և 1287 թթ. արձանագրություններում, որոնց համար հիմք են ծառայում վրաց արքայազն Դավթի և Խութլուբուղայի քաղկեդոնադավան պատկանելությունը: ¹⁹

Ավանի տաճարի երեք վիմական արձանագրություններում վկայված «միամտութիւն» եզրույթի և նրանով կազմված կապակցության՝ կողմերի միջև քաղկեդոնական դավանանքի ընդհանրության իմաստով մեկնաբանման համար՝ Կ. Ղաֆաղարյանը հղում է անում տաճարի հիմնադրման պատմությանը և 633 թ. երկլեզու ծածկագիր արձանագրության՝ իր ուսումնասիրությանը: Արդյունքում ներկայացվում է եզրակացու-

¹⁸ Տե՛ս Ղաֆաղարյան Կ. -1975, էջ 193:

¹⁹ Ղաֆաղարյան Կ. -1945, էջ 22:

թյուն «Ավանի տաճարի և գյուղաքաղաքի բնակչության»՝ Հովհան կաթողիկոսի մահվանից մինչև XIII դ. քակեղոնադավան լինելու վերաբերյալ:²⁰

Հայ քաղկեդոնական հակաթոռ կաթողիկոսությունը հիմնադրվել է Ավանում 591 թ. և տեղի մինչև միակ կաթողիկոս Հովնան Բագարանցու մահը՝ 611 թ.: Ավանում կաթողիկոսությունը, սակայն, գտնվել է մինչև 605/606 թթ.՝ մնացյալ ժամանակահատվածը գործելով տարազիր: Հայ քաղկեդոնական հակաթոռ կաթողիկոսության աթոռանիստ Ավանի տաճարը, ըստ մատենագրական հիշատակության, արդեն 607 թ. հիշատակվում է Դվինի հայոց կաթողիկոսության ենթակա հայադավան վանք:²¹

Ավանի տաճարի երկլեզու ծածկագիր արձանագրությունը, ինչպես արդեն անդրադարձել ենք, հակաքաղկեդոնականության հալածական պայմաններում յուրօրինակ ծածկագիր կազմությամբ չի կարող միանշանակ մեկնաբանվել և, ըստ մեր կարծիքի, խոսում է քաղկեդոնականությունը մերժող դիրքերից:²²

Բնագրի բովանդակային վերլուծությունը ցույց է տալիս սակայն, որ տվյալ երեք արձանագրություններում բացակայում են քերականական այնպիսի միջոցներ, որոնք ցույց կտային «վասն միամտութե[ան] սոցա» արտահայտության կապը որևէ մեկի հետ: Այդ հանգամանքը թույլ է տալիս կարծել, որ «միամտութին» եզրույթը վերաբերում է միայն «սոցա» դերանվանը, այսինքն՝ խոսքը վերաբերում է «սոցա»-ն կազմող անդամների միջև «միամտութե[ան]»-ը կամ, առավել հստակ, «սոցա»-ի անդամներից կազմված «միամտութե[ան]»-ը: Սույն իմաստը, ինչպես կարծում ենք, պարզորոշ վկայում են 1285 և 1287 թթ. արձանագրությունների՝ տվյալ արտահայտությամբ կազմված նախադասությունները:

Վրաց արքայազն Դավիթն ասում է. «... թողի զԱւանա զայգեաց շարետն վ[ա]յս[ն] միամտութե[ան] սոցա», իսկ Խութութբուղան՝ «... թողի զԱւանա զագե[ա]յց շարետն եւ զջուլհակերոյն հորակտան վ[ա]յս[ն] միամտութե[ան] սոցա»:²³ Ինչպես տեսնում ենք, տվյալ հատվածներում մի դեպքում վրաց արքայազն Դավիթը, մյուս դեպքում աթաբեկ և ամիրսպասալար Խութութբուղան «թողնում», այն է՝ ազատում են նշված հարկերից, սակայն հարց է առաջանում՝ ու՞մ: «Աւան» տեղանունը երկու դեպքում էլ կիրառվում է տեղորոշման նպատակով՝ «զԱւանա»՝ նշելով Ավանի շուրջ գտնվող այգիները: Ուստի հասցեատերը, ինչպես կարծում ենք, ներկայանում է «միամտութին սոցա»-ն:

Այսպիսով, կարծում ենք, որ 1219 թ. արձանագրության մեջ Ջաջուռ Բ. Խաղբակյան իշխանից «Կուզա» հողակալվածքը «բագում գանձի» առքն իրականացնող կողմն է «միամտութին սոցա»-ն կամ նույնն է ասել՝ «միամտութին»-ը:

Մատենագրական վկայությունը Ավանի վանքի ու երեցի, այն է՝ միաբանության ու վանահոր մասին²⁴ հիմք է ծառայում կարծելու, որ «միամտութին» եզրույթը կիրառվում է «միաբանություն» նշանակությամբ և, այդպիսով, արտահայտում է «վանական միաբանություն» իմաստը: 1219թ. արձանագրության մեջ «միամտութին» բառի՝ վանա-

²⁰ Ղաֆաղարյան Կ. -1945, էջեր 22-26:

²¹ Տե՛ս Ուխտանէս Եպիսկոպոս -1871, էջ 64: Տե՛ս Ղազարյան Ա. -2018, 3 (19), էջեր 63-67:

²² Տե՛ս Ղազարյան Ա. -2018, 3 (19), էջեր 71-72:

²³ Ղաֆաղարյան Կ. -1975, էջ 195:

²⁴ Ուխտանէս Եպիսկոպոս -1871, էջ 64:

կան միաբանության իմաստով կիրառությունը թերևս հարկ է դիտարկել վանականների կողմից տրված ինքնանվանում, հատկապես, եթե նկատի ունենանք տվյալ ժամանակահատվածում Ավանի վիմագրերում միաբանության անվանման միաձևության բացակայությունը:²⁵

«Միամտութիւն» եզրույթի կրկնումը 1285 և 1287 թթ. արձանագրություններում հարկ է համարել ոչ այնքան կիրառման շարունակականության, որքան իրավական հետևանք: Կրկնակիրառմամբ հավաստվում էր մի դեպքում գնորդ, մյուս դեպքերում՝ նվիրառու կողմի նույնականությունը, որ էր, ինչպես կարծում ենք, Ավանի վանական միաբանությունը:

Եզրահանգում. Սույն հոդվածի շրջանակում ամփոփելով Ավանի տաճարի 1219թ. արձանագրության քննությունը տնտեսական և դավանական հարցերի համապատկերում՝ ներկայացնում ենք հետևյալ եզրակացությունները.

1. Ավանի տաճարի 1219 թ. արձանագրությունը կայացած առքուվաճառքի պաշտոնական վկայագիր է:
2. Վաճառքի առարկան «Կուզա» հողակալվածքն է, որի սեփականատեր Ջաջուռը, ինչպես կարծում ենք, իշխան Ջաջուռ Բ. Խաղբակյանն է:
3. Հողակալվածքի վաճառքն իրականացվում է սեփականության «պարզական» իրավավիճակի պահանջներին համապատասխան՝ իշխանապետ Իվանե Ջաքարյանի կողմից ավատառուին տրված արտոնությամբ:
4. Հողակալվածքի գնորդն է, ինչպես կարծում ենք, Ավանի վանական միաբանությունը:
5. Արձանագրության մեջ ճշտվում է գնված «Կուզա» հողակալվածքի առարկայական կազմը՝ ռոռզմամբ ապահովված հերկելի և բահամշակ հողատարածքներ:
6. Արձանագրությամբ ամրագրվում են գնված հողակալվածքի սեփականության «հայրենիք» իրավավիճակը և, ինչպես կարծում ենք, եկեղեցական կարգավիճակը՝ համապատասխան իրավատնտեսական երաշխիքներով (սեփականության տիրապետման հաջորդականություն, հողակալվածքի անձեռնմխելիություն, ապահարկություն):

ЛАПИДАРНАЯ НАДПИСЬ 1219 г. АВАНСКОГО СОБОРА В КОНТЕКСТЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ И ДОГМАТИЧЕСКИХ ОПРОСОВ

Газарян А. В.

Ключевые слова: *Аванский собор, Армянский халкидонский антипрестольный католико-сат, Захаридское княжество Армении, Иване Захарид, князь Джаджур Хагбабян, монашеский орден Авана, средневековое право собственности Армении.*

²⁵ Ավանի վանական միաբանության ձևակերպման համար վանքապատկան Ս. Հովհաննես եկեղեցու 1313 թ. արձանագրության մեջ նվիրատուների կողմից կիրառվում է այդ ժամանակ արդեն «միաբանք» (միաբաններ) եզրույթը, իսկ միաբաններն ինքնանվանվում են «վանեցիք» (վանականներ): Տե՛ս **Ղաֆադարյան Կ. -1975**, էջ 203: **Ավագյան Ս. -1978**, էջեր 302-304:

Лапидарные надписи Аванского собора, руины которого сохранились до наших дней в административном районе Аван современного Еревана, ценнейшие источники изучения истории как данного собора, так и средневековой Армении.

Историографический, лингвистический и грамматический анализ лапидарной надписи 1219 г. дает основы рассмотрения вопросов истории собора экономического характера и догматической принадлежности. В результате изучения заключаются ряд выводов по которым лапидарная надпись характеризуется как официальный документ купли продажи земельного участка между местным феодалом князем Джаджуром Хагбакян и монастырем Авана. Надпись дает возможность определить юридический статус владения до и после продажи, предметный состав земельного участка. Лапидарная надпись предметно отражает административно-политические, социально-экономические реалии Захаридского княжества Армении в первой четверти XIII века.

THE AVAN CATHEDRAL'S LAPIDARY INSCRIPTION OF 1219 IN THE CONTEXT OF ECONOMIC AND DOGMATIC ISSUES

Ghazaryan A. V.

Key words: *the Avan Cathedral, the Armenian anti-see Chalchedonic Catholicosate, Zakharid Principality of Armenia, Ivane Zakharid, Prince Jadjur Khagbakyan, monastic order of Avan, medieval ownership of Armenia.*

The lapidary inscriptions of the Avan Cathedral, the ruins of which have survived to this day in the administrative district of Avan of modern Yerevan, are the most valuable sources for studying the history of both this cathedral and medieval Armenia.

The historiographical, linguistic and grammatical analysis of the lapidary inscription of 1219 provides the basis for considering questions of the history of the Cathedral of an economic nature and dogmatic belonging. As a result of the study, a number of conclusions are drawn according to which the lapidary inscription is characterized as an official document of the sale and purchase of a land plot between the local feudal prince Jajur Khagbakyan and the Avan monastery. The inscription makes it possible to determine the legal status of ownership before and after the sale, the subject composition of the land. The lapidary inscription substantively reflects the administrative-political, socio-economic realities of the Zakharid principality of Armenia in the first quarter of the 13th century.

Գ ր ա կ ա ն ո լ թ յ ո ն

1. Աճառյան Հ. -1948, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Դ, Երևան, Պետհամալսարանի հրատ.:
2. Ավագյան Ս. -1978, Վիմական արձանագրությունների բառարանություն, Երևան, ԵՀ հրատ.:
3. Բաբայան Լ. -1964, Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմությունը XIII-XIV դարերում, Երևան, Հայպետհրատ:
4. Գարեգին կաթողիկոս Յովսեփեան 1969, Խաղրակեանք կամ Պռոշեանք Հայոց պատմութեան մէջ, Բ. հրատ., տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս-Լիբանան:
5. ԴՀՎ -1982, Դիվան հայ վիմագրության, պրակ V, Արցախ, կազմեց՝ Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:

6. **Խաչիկյան Լ. -1958**, XIV-XV դարերի հայկական գյուղական համայնքների մասին // Պատմաքաղաքագրական հանդես, Երևան
7. **Ղազարյան Ա. -2018**, Ավանի տանարի երկլեզու ծածկագիր արձանագրությունը. մե՛կ, թե՛ երկու արձանագրություն // «Ակունք» գիտական հոդվածների ժողովածու, թիվ 3 (19), Երևան, ԵՀ հրատ.:
8. **Ղաֆաղարյան Կ. -1945**, Ավանի երկլեզվյան ծածկագիր արձանագրությունը, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.:
9. **Ղաֆաղարյան Կ. -1975**, Երևան. միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
10. **Ղաֆաղարյան Կ. -1948**, Հովհաննավանքը և նրա արձանագրությունները, Եր., ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.:
11. **Մանանդյան Հ. -1952**, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հտ. III, Եր., ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.:
12. **ՎՏ -1913**, Վիմական տարեգիր, ցուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց Հայոց, կազմեաց Կոստանեանց Կ., Ս.- Պետերբուրգ, Տպարանն Գիտութեանց ճեմարանի Կայսերականի:
13. **Տէր-Մկրտչեան Մխիթար վրդ. -1904**, Մի քանի հին արձանագրութիւններ, Հանդէս հայագիտութեան // Zeitschrift für armenische Philologie, Herausgegeben von Agop Manandian als Vertreter für Russland, Nikolaus Finck und Esmik Gjandschezian als Vertretern für die übrigen Länder. Zwiter Band, Marburg (Hessen), "N. G. Elwert'sche Verlagsbuchhandlung".
14. **Ուխտանէս եպիսկոպոս -1871**, Պատմութիւն Հայոց, հատուած առաջին, ի Վաղարշապատ, ի տպարանի Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի:

Ընդունվել է՝ 10. 08. 2022
Գրախոսվել է՝ 26. 09. 2022
Հանձնվել է տպ.՝ 28. 11. 2022

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Ավետիք ՂԱԶԱՐՅԱՆ ՀՀ ԿԳՄՄՆ «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանություն» ՊՈԱԿ-ի գիտահետազոտական բաժնի մասնագետ, էլ. հասցե՝ avevram@gmail.com